

Arkivcentrums forskarblad

Nr 9. Forska i bruksarkiv

Värmlandsarkiv kan erbjuda landets kanske förnämligaste bestånd av bruksarkiv. Arkiven efter de flesta av de basnäringar som format landskapet har slutligen hamnat under ett fåtal huvudmän, vilka valt att placera sina arkiv hos Värmlandsarkiv – till gagn inte minst för forskningen! Här finns för övrigt också en rad bruksarkiv som inte har värmländsk proveniens.

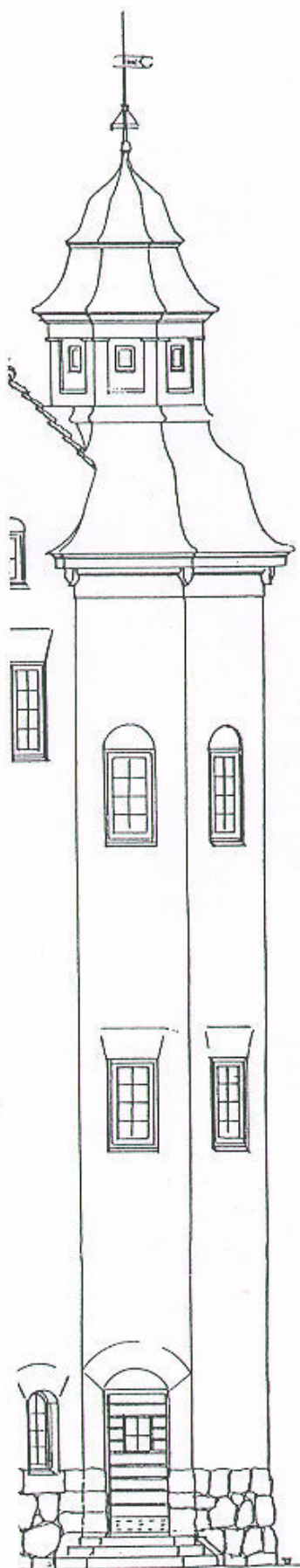
Vad är ett bruk?

Begreppet ”bruk” används oftast som en benämning för äldre tiders industriföretag där det skett någon form av förädling av en produkt. Primärt tänker man oftast på bearbetningen av järn, men begreppet används även för glas- och papperstillverkning. Bruken var till stor del självförsörjande samhällen med en rad funktioner knutna till sig som stöttade den industriella produktionen. På sätt och vis var det en sluten värld, men kontakter med omvärlden fanns genom varuinflyde och den stundtals ganska omfattande organisation som krävdes kring transporter och arbete i skogen. Brukspatronens kontakter med omvärlden tillförde nya kulturella impulser.

När man ska forska kring ämnet bör man ha i åtanke att det i ett bruksarkiv kan ingå handlingar från flera olika produktionsgrenar vilka utgjort ett led i tillverkningskedjan: gruva, hytta, hammare... Men man finner också åtskilligt material som har indirekt anknytning till den industriella verksamheten: jordbruk, bostäder, transporter, sociala frågor. Aktiebolagsbildningar från andra hälften av 1800-talet och framåt kan också medföra splittrad arkivbildning. Handlingar rörande lokal bruksverksamhet kan ibland även återfinnas i arkiven efter bolag som förvärvat verksamheten, eller i vissa delägares bevarade arkiv.

Bruksbokföringen

En stor del av de arkivhandlingar som bevarats efter ett bruk består av räkenskaper. I äldre tid kunde räkenskaperna samlas i en bok kallad ”bruksbok”. Senare delades räkenskaperna upp i kronologiska räkenskaper (t ex kassabokföring) och systematiska räkenskaper (huvudbokföring). Huvudbokföringen bestod av personrelaterade konton (avräkningsbok) och produktionsrelaterade konton (kapitalbok). Alla längder inom en årgång av räkenskaper numrerades i en följd. Detta är en viktig nyckel till förståelsen av räkenskaperna eftersom varje transaktion noterades både i debet och kredit. I böckerna hänvisas mellan de olika kontona med siduppgifter. Kapitalboken innehåller ett antal konton som speglar rörelsens beståndsdelar, t ex byggnadskonto, tackjärnskonto etc. Här redovisas den ekonomiska ställningen i form av kostnader och intäkter, fordringar och skulder. Det är dock viktigt att tänka på att räkenskaperna vanligen bara redovisar produktionsgången fram till försäljning av varan. Brukets reella ekonomiska ställning var en privatsak för brukspatron eller intressenterna och redovisas i stället i brukspatrons/- eller disponentböckerna. De flesta som hade en ekonomisk relation med ett bruk finns med i avräkningsboken. Den är ofta rangordnad. Viss fantasi krävs: att t ex en bonde sägs ha utfört vissa dagsverken kanske inte nödvändigtvis innebär att han själv utfört arbetet utan i stället haft några drängar i arbete. På creditsidan (den högra) redovisas vanligen utfört arbete, på debetsidan (den vänstra) redovisas varu- och kontantuttag hos bruket. Vid sidan av de viktigaste böckerna i bruksbokföringen förekommer också ett antal hjälpböcker, ofta kring olika produktionsled: blåsningjournaler, specialer över spannmål, dagsverkslängder etc. Efter aktiebolagens tillkomst utvecklades bokföringen till att också omfatta resultat- och balansräkningar.

Andra handlingar

Förutom räkenskaper kan det finnas andra typer av handlingar i ett bruksarkiv. Viss korrespondens kan finnas bevarad. Åtkomst- och äganderättshandlingar kan vara bevarade i varierande utsträckning. Olika typer av kontrakt med diverse kategorier av människor kan förekomma, t ex torp- och arrendekontrakt. Från och med aktiebolagsbildningen påträffar man styrelse- och stämmoprotkoll, aktieböcker och verksamhetsberättelser. Fotografier och ritningar börjar också att dyka upp. I våra bestånd finns dessutom många bruksbilder registrerade i fotodatabasen Sofie, och en hel del ritningar finns i databasen Kartia. De mest frekventa serierna av handlingar före år 1800 har dessutom mikrofilmats för de flesta bruken.

Bergmästaren och andra parter

Järn- och bergshanteringens reglerades genom det statliga ämbetsverket Bergskollegium som inrättades 1637. Bruken erhöll privilegier för sitt smide, men man tog stor hänsyn till bl a konkurrensen om skogstillgångarna. Landet indelades i bergmästardömen, och i bergmästarnas efterlämnade arkiv finns åtskilligt som kompletterar bruksarkiven. Här kan man återfinna privilegiehandlingar, syne- och värderingsprotokoll, skrivelser mm. Den statliga regleringen fanns kvar fram till mitten av 1800-talet. Fram till denna tidpunkt fanns även specialdomstolar för bergslagerna kallade bergstingsrätter. Bruksägarna bildade 1747 en intresseorganisation kallad Jernkontoret, vars arkiv huvudsakligen finns i Riksarkivet.

Ett antal arkiv med indirekt anknytning till de värmländska bruken kan nämnas: Wermlands och Dals bruksbetjenings enke- och pupillkassa, Wermlands och Dals hammarsmedskassa, Kristinehamns järnväg, Wermländska bergsmannaföreningen mm. Av intresse kan också vara tryckta stämpelböcker som visar hur de olika brukens järnstämplor sett ut vid olika tidpunkter. Med näringsfrihetens införande och det moderna kreditväsendets uppbyggnad förändrades förutsättningarna för bruken. Man skulle nu verka på en konkurrensutsatt marknad, och frågor kring lokalisering, råvarutillgång och transporter blev plötsligt faktorer som avgjorde framtiden. Järnbruksdöden infann sig, men nya branscher uppstod som bekant i kölvattnet efter detta.

Lästips

Andersson, Ingvar: Uddeholms historia. Stockholm 1960.

Axelsson, Håkan: Folk i bokföringen. Räkenskapsböcker i bruksarkiv. I Sveriges Släktforskarförbunds årsbok 1991.

Bergslagsarkiv: Årsbok 1989-.

Fagerstabrukens historia. 5 band. 1957-1959.

Furuskog, Jalmor: De värmländska järnbruken. Filipstad 1924.

Grandell, Axel: Redovisningens utvecklingshistoria. Linköping 1972.

Åberg, Kjell: Tusen svenska hamrar och järnbruk. Mellerud 1994.

Thomas Kvarnbratt & Peter Olausson 2003-02-20